

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
(ΚΕΚΜΟΚΟΠ)

Περιβάλλον και κοινωνία

Μύθοι και πραγματικότητα

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Α. ΤΡΟΥΜΠΗΣ – Γ. ΣΑΚΙΩΤΗΣ
Θ. ΤΕΡΚΕΝΛΗ – Θ. ΚΟΝΙΑΒΙΤΗΣ
Λ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ – Μ. ΔΕΚΛΕΡΗΣ
Σ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΚΟΤΣΩΝΗ
Χ. ΜΠΑΓΚΑΒΟΣ – Χ. ΘΕΟΧΑΡΗ

Λεωνίδας ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Αστική μεγέθυνση και περιβάλλον στο δυτικό κόσμο

Εισαγωγή

Όταν ανέλαβα την εισήγηση αυτή με θέμα τα περιβαλλοντικά προβλήματα του αστικού χώρου, πολλά διαφορετικά ζητήματα σχετικά με το θέμα αυτό πέρασαν από το μυαλό μου. Εντέλει αποφάσισα να προσεγγίσω το αντικείμενό μου στο πιο γενικό επίπεδο, που στα πλαίσια των δικών μου εμπειριών και προκαταλήψεων μεταφράζεται στην εξέταση των σχέσεων καπιταλιστικής αστικοποίησης και φυσικού περιβάλλοντος με πλαίσιο το δυτικό κόσμο, στον οποίο οι σχέσεις αυτές φαίνονται με τον πιο καθαρό τρόπο. Για την εκπλήρωση του στόχου αυτού απαιτείται μια θεωρία για τη διαδικασία της αστικοποίησης στον καπιταλισμό, που να είναι ταυτόχρονα μια θεωρία για τη φύση του αστικού χώρου. Η καλύτερη πηγή για μια τέτοια θεωρία είναι, πιστεύω, το «ρεύμα της πολιτικής οικονομίας» στην αγγλοσαξωνική κοινωνική γεωγραφία με κυριότερους εκπροσώπους τους D. Harvey, A. Scott, R. Walker, E. Soja κ.ά.¹, και οι

1. Το βιβλίο που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση και σήμανε το ξεκίνημα

ανάλογες αναζητήσεις στη Γαλλία από συγγραφείς όπως οι H. Lefebvre και M. Castells². Οι συγγραφείς αυτοί έχουν χρησιμοποιήσει δημιουργικά τη Μαρξιστική προσέγγιση για την ανάλυση της αστικής διαδικασίας στον καπιταλισμό και έχουν από την αρχή δώσει ιδιαίτερη προσοχή στις πολιτισμικές όψεις των οικονομικών και γεωγραφικών διαδικασιών.

Θα ξεκινήσω με μια αναγκαστικά ελλειπτική παρουσίαση της θεωρίας της καπιταλιστικής αστικοποίησης, όπως διαμορφώθηκε από τους παραπάνω ερευνητές, και θα αναπτύξω το πρώτο επιχείρημα/διαπίστωση, θα περιγράψω δηλαδή και θα αναλύσω την αυξανόμενη επέκταση του αστικού χώρου που τείνει να καταργήσει τη διάκριση πόλης και υπαίθρου και απειλεί την επιβίωσή μας στον πλανήτη. Στη συνέχεια θα εξετάσω ορισμένες ποιοτικές όψεις της καπιταλιστικής αστικοποίησης και θα υποστηρίξω ότι είναι ένα χωροβόρο, ενεργοβόρο, περιβαλλοντοκτόνο, και άνισο μοντέλο.

του ρεύματος ήταν το Harvey 1973. Για μια περιεκτική συλλογή των πιο σημαντικών συνεισφορών στην αρχική ανάπτυξη του ρεύματος βλ. Dear και Scott (επιμ.) 1981. Για την εξέλιξη των ιδεών ορισμένων από τους πρωταγωνιστές βλ. Harvey 1990, Scott και Soja (επιμ.) 1996, Soja 1989 και 2000.

2. Ο Lefebvre κινείται σε πλαίσια ανάλογα με το αγγλοσαξωνικό ρεύμα και μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομός του (βλ. ιδιαίτερα Lefebvre 1974). Για την επίδραση του Lefebvre στην αγγλοσαξωνική κοινωνική γεωγραφία βλ. Harvey 1991: 425-432, Soja 1996, και Soja 2000: 100-101. Ο Castells, από την άλλη, κατά την πρώτη Αλτουσεριανή περίοδό του, αρνείται να αποδώσει αυτόνομη αιτιακή σημασία στο αστικό φαινόμενο και βρίσκεται στον αντίποδα των άλλων ερευνητών (Castells 1977), ενώ στη συνέχεια του έργου του τους πλησιάζει περισσότερο (Soja 2000: 101-105).

Η διαρκής μεγέθυνση

Το πρώτο βασικό επιχείρημα είναι, όπως είπα, ότι ο καπιταλισμός οδηγεί σε όλο και μεγαλύτερη αστική μεγέθυνση, σε όλο και μεγαλύτερη κατάληψη της γης (της επιφάνειας, αλλά και του υπεδάφους και του αέρα) από το χτισμένο περιβάλλον³. Αυτό είναι φυσικά ένα προφανές επιχείρημα, όταν σκεφτεί κανείς ότι ο καπιταλισμός είναι ένα δυναμικό σύστημα, αναγκαστικά προσανατολισμένο στη διαρκή αύξηση. Η συνεχής αυξητική στάση του καπιταλιστικού συστήματος τονίζεται από τους νεομαρξιστές γεωγράφους, που συναντούν έτσι τους προβληματισμούς του οικολογικού κινήματος.

Θα παρακολουθήσουμε εδώ τα βασικότερα σημεία του υποδείγματος των νεομαρξιστών γεωγράφων ακολουθώντας τον κυριότερο εκπρόσωπό τους, τον D. Harvey (1973, 1981, 1990).

3. Πολλοί έχουν τα τελευταία χρόνια μιλήσει για νέα αστική επανάσταση και για ασυγκράτητη κατάκτηση της γης από τις πόλεις (Augé 1994: 166, Soja 2000: 196). Ένας από τους πρώτους που προέβλεψαν τη μαζική προαστιοποίηση και την τεράστια επέκταση των πόλεων ήταν ο H.G. Wells (1902, βλ. ακόμα Hall 1996: 273-275 και Soja 2000: 239). Η μαζική προαστιοποίηση των χρόνων μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο στις ΗΠΑ οδήγησε μια σειρά συγγραφέων και ακτιβιστών στην περιγραφή και ανάλυση του φαινομένου και στην πολιτική αντιπαράθεση με τις δυνάμεις που το προωθούσαν. Ο W.H. Whyte (1957) εισήγαγε τον όρο του «urban sprawl», της αστικής διάχυσης που τείνει να ενώσει τις πόλεις μεταξύ τους, ενώ η Jane Jacobs (1961) έγραψε το περίφημο βιβλίο της για τις αμερικανικές πόλεις και τον τρόπο που μεταλλάσσονταν από τις κρατούσες πολεοδομικές ιδέες και πρακτικές και την αυξανόμενη προαστιοποίηση. Τις ίδιες διαπιστώσεις έκανε την ίδια περίπου εποχή και ο Lefebvre (Soja 2000: 200). Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, με άξονα το ρυθμό και το χαρακτήρα της αστικής ανάπτυξης και με έντονη οικολογική χροιά, συνεχίζονταν στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 στις ΗΠΑ, ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο (Boyte 1980, Savitch και Thomas (επιμ.) 1991, Economou 1994).

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος, σύμφωνα με τον Harvey (1990: 179-181), είναι τα ακόλουθα:

(1) ο καπιταλισμός είναι αναγκαστικά ένα τεχνολογικά και οργανωτικά δυναμικό σύστημα, που έχει ανάγκη τη διαρκή αύξηση για να είναι υγιές. Αυτό σημαίνει ότι ο καπιταλισμός πρέπει να δημιουργεί διαρκώς τους όρους μιας όλο και μεγαλύτερης επέκτασης, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές, πολιτικές και περιβαλλοντικές συνέπειες· σημαίνει ακόμα ότι η διαρκής ανάπτυξη της τεχνολογίας είναι συστατικό στοιχείο του συστήματος. Τα δομικά αυτά χαρακτηριστικά συνδυάζονται με την κυρίαρχη ιδεολογία της προόδου και την ιδέα ότι η αύξηση είναι καλή και αναπόφευκτη.

(2) Ο καπιταλισμός θεμελιώνεται σε μια ταξική σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και η πορεία του είναι άμεσα συναρτημένη με τη δυναμική της ταξικής πάλης. Ο έλεγχος της εργασίας αποτελεί πρωταρχικό μέλημα του συστήματος και βασικό στόχο των καινοτομιών στις τεχνολογίες της παραγωγής και της κοινωνικής ρύθμισης.

(3) Η πρόοδος της συσσώρευσης δημιουργεί αναγκαστικά αντιφάσεις, οι οποίες οδηγούν τελικά σε κρίσεις, που παίρνουν τη μορφή της υπερσυσσώρευσης. Η κρίση προκαλεί μια αντίδραση αναγκαστικού εξορθολογισμού διαφόρων στοιχείων του συστήματος, από τις εργασιακές συνθήκες και τη βιομηχανική οργάνωση μέχρι τους πολιτικούς θεσμούς και τον πολιτισμό. Αργά ή γρήγορα επιτυγχάνεται μια νέα λειτουργική ισορροπία, δημιουργείται δηλαδή ένα νέο «αναπτυξιακό πρότυπο ή σύνολο» (growth ensemble). Η συσσώρευση ακολουθεί έτσι μια ορισμένη περιοδικότητα: αύξηση - κρίση - αναδιάρθρωση - αύξηση. Το κυκλικό αυτό πρότυπο χωρίζει την ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε ξεχωριστά στάδια, με διαφορετικά αναπτυξιακά πρότυπα⁴.

this needs
some qualification

⁴ Το αναπτυξιακό πρότυπο συνίσταται κάθε φορά σε ένα «καθεστώς συσ-

Οι νεομαρξιστές γεωγράφοι κατάφεραν να αναδείξουν τη χωρική διάσταση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος και υπογράμμισαν τη σημασία του χώρου στη λειτουργία του. Ο αστικός χώρος, σύμφωνα με την αντίληψή τους, διαμορφώνεται και διαμορφώνει τις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής, είναι, με άλλα λόγια, προϊόν αλλά και παραγωγός του συστήματος. Το «χτισμένο περιβάλλον» (built environment), μία από τις βασικές έννοιες του Harvey, ορίζεται ως το «υλικό τοπίο της παραγωγής, της κυκλοφορίας, της ανταλλαγής και της κατανάλωσης», και γίνεται αντιληπτό τόσο ως εμπόρευμα όσο και ως μέσο παραγωγής, κι ακόμα ως μέσο ρύθμισης και κυριαρχίας, πηγή πολιτισμού και ιδεολογίας (Harvey 1981: 105). Η παρατηρούμενη συνεχής διόγκωση των πόλεων στον καπιταλισμό και η διαμόρφωση του συγκεκριμένου αστικού χώρου δεν είναι λοιπόν ένα δευτερογενές αποτέλεσμα της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης αλλά ένα οργανικό κομμάτι της.

Ο Harvey ανέπτυξε ένα κομψό και πειστικό μοντέλο που συνδέει το ρυθμό (και τη μορφή) της καπιταλιστικής συσσώρευσης με το ρυθμό (και τη μορφή) της αστικοποίησης. Η περιοδικότητα που χαρακτηρίζει το οικονομικό σύστημα (αύξηση - κρίση - αναδιάρθρωση - αύξηση) παρατηρείται και στους ρυθμούς

σώρευσης» (regime of accumulation) και έναν αντίστοιχο «τρόπο (μοντέλο) κοινωνικής και πολιτικής ρύθμισης» (mode of social and political regulation). Η ορολογία αυτή, που προέρχεται από τη λεγόμενη «σχολή της ρύθμισης» (Aglietta 1979, Lipietz 1986), εισήχθη στη γεωγραφία στη δεκαετία του 1980 από τον Harvey, και χρησιμοποιείται ευρύτατα στη σχετική βιβλιογραφία. Ο διαχωρισμός ενός «καθεστώτος συσσώρευσης» και ενός «τρόπου κοινωνικής και πολιτικής ρύθμισης» έχει σαν στόχο να υπογραμμίσει τις σύνθετες αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας (Harvey 1990: 121-124 και Soja 2000: 169).

της αστικοποίησης (Harvey 1981: 108). Σύμφωνα με τον Harvey, οι επενδύσεις στο χτισμένο περιβάλλον αποτελούν μία από τις κυριότερες διεξόδους του κεφαλαίου κατά τη διάρκεια των κρίσεων και τείνουν συνήθως να κορυφώνονται λίγο πριν από την ανοιχτή εκδήλωση των τελευταίων. Η συσσώρευση επενδύσεων στο χτισμένο περιβάλλον – με την ενεργή σύμπραξη του τραπεζικού συστήματος και του κράτους – δημιουργεί με τη σειρά της κρίση υπερσυσσώρευσης (αυτή τη φορά στο εσωτερικό του κατασκευαστικού τομέα), που έχει σαν συνέπεια την απαξίωση μέρους της υπάρχουσας κτιριακής υποδομής. Η απαξίωση ακολουθείται από μια περίοδο αναδόμησης/αναδιάρθρωσης του αστικού χώρου, που παρακολουθεί την αναδιάρθρωση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος.

Η επένδυση στο χτισμένο περιβάλλον έχει, όπως λένε οι νεομαρξιστές γεωγράφοι, «αντιφατικό» χαρακτήρα (Harvey 1981: 112-113). Καθώς οι επενδύσεις στο χτισμένο χώρο έχουν μεγάλη αξία και μακροχρόνιο ορίζοντα και δεν μπορούν να μετακινηθούν ή να μετατραπούν εύκολα, η καπιταλιστική ανάπτυξη αντιμετωπίζει κάθε φορά το δίλημμα της διατήρησης των προηγούμενων επενδύσεων στο χτισμένο περιβάλλον ή της καταστροφής τους, προκειμένου να δημιουργηθούν ευκαιρίες για νέα συσσώρευση. Παρατηρείται, λοιπόν, μια αέναη διαπάλη: το κεφάλαιο κατασκευάζει ένα υλικό τοπίο κατάλληλο για την ανάπτυξή του σε μια χρονική στιγμή, μόνο για να το καταστρέψει, συνήθως στη διάρκεια μιας κρίσης, σε ένα μεταγενέστερο χρονικό σημείο.

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ευθέως ο σημαντικός ρυθμιστικός ρόλος του κατασκευαστικού τομέα στη λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Άριστοί συγγραφείς προχωρούν ένα βήμα παρακάτω, τονίζοντας τον κεντρικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό ρόλο του αστικού χώρου.

Ο Lefebvre σημειώνει ότι ο τομέας της παραγωγής του χώρου αιωρείται ανάμεσα σε ένα ρόλο ρυθμιστικό και ένα ρόλο ηγετικό, τείνοντας, στις «αναπτυγμένες» ιδιαίτερα χώρες, να έχει όλο και μεγαλύτερη σημασία (1974: 335-336). Πολλοί συγγραφείς επισημαίνουν τον κεντρικό ρόλο της μαζικής προαστιοποίησης στη μεταπολεμική ανάπτυξη των ΗΠΑ και άλλων δυτικών χωρών (Harvey 1981: 116, Harvey 1990: 132, Walker 1981: 409). Η βαρύτητα του τομέα γίνεται εμφανής όταν συμπεριλάβει κανείς και τα μέσα μεταφοράς. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας των μεταφορών δεν θεωρείται ως μια αυτόνομη και ουδέτερη διαδικασία, αλλά ως ένα ενδογενές χαρακτηριστικό του συστήματος. Ανακαλώντας τον Μαρξ, ο Harvey τονίζει ότι ο καπιταλισμός έχει την τάση «να εκμηδενίζει το χώρο μαζί με το χρόνο» και να «οδηγεί στην κατάργηση όλων των χωρικών εμποδίων» και σημειώνει την τεράστια σημασία της τεχνολογίας «υπερπήδησης χωρικών εμποδίων» στην ιστορία του καπιταλισμού, από το σιδηρόδρομο και το αυτοκίνητο ως τα διαστημικά ταξίδια και το διαδίκτυο (Harvey 1981: 113, 1990: 229-233).

Τεράστιες αστικές συγκεντρώσεις

Η καπιταλιστική ανάπτυξη μεταμορφώνει, λοιπόν, με όλο και μεγαλύτερη ταχύτητα το χώρο. Στις σημερινές συνθήκες εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης, το περιβάλλον του πλανήτη χρησιμοποιείται σε μια κλίμακα πρωτόγνωρη για τη δημιουργία υπεραξίας. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της δραστηριότητας συγκεντρώνεται στις αστικές περιοχές και μπορούμε, νομίζω, να πούμε ότι ο καπιταλισμός είναι ένας αστικός τρόπος παραγωγής, με την έννοια ότι οι πόλεις συγκεντρώνουν τόσο τον πληθυσμό όσο και την παραγωγή, τάση που παρατηρήθηκε

από την αρχή της επικράτησής του και συνεχίζεται μέχρι σήμερα σε μια πολύ μεγαλύτερη βέβαια κλίμακα⁵.

Η «διπλά κεντρομόλα τάση του καπιταλισμού»⁶ (η τάση συγκέντρωσης τόσο της παραγωγής όσο και του πληθυσμού στα αστικά κέντρα) παρατηρήθηκε φυσικά πρώτα στη Μ. Βρετανία: οι ρυθμοί της αστικοποίησης της χώρας στο 19ο αιώνα είναι εντυπωσιακοί ακόμα και με τα σημερινά δεδομένα και συνολικά μέσα σε μερικές δεκαετίες η χώρα μεταμορφώθηκε από αγροτική σε σχεδόν ολοκληρωτικά αστική (Hall 1975: 21-30). Οι πρώτες βιομηχανικές πόλεις, που εξέπληξαν στον καιρό τους για το μέγεθός και την τεράστια αθλιότητα που δημιούργησαν⁷, ήταν με τα σημερινά μέτρα μικρές, τόσο από την άποψη του συνολικού πληθυσμού όσο και από την άποψη της έκτασης που καταλάμβαναν.

5. Ο καπιταλισμός είναι αστικός τρόπος παραγωγής. Για πρώτη φορά στην ιστορία η παραγωγή του πλεονάσματος, όχι μόνο οργανώνεται και ελέγχεται από την πόλη, αλλά λαμβάνει χώρα κατά κύριο λόγο μέσα σ' αυτήν. Θα μπορούσε να αντιταχθεί το γνωστό γεγονός ότι τα πρώτα εργοστάσια δημιουργήθηκαν στην ύπαιθρο. Πρόκειται όμως για ένα παραπλανητικό επιχείρημα. Όπως παρατηρεί η J. Jacobs, τα πρώτα βιομηχανικά κέντρα θα πρέπει μάλλον να θεωρηθούν σαν «μεταφυτεύσεις» αστικών δεξιοτήτων και επιδιώξεων σε μέρη όπου υπήρχαν διαθέσιμες ενεργειακές πηγές και φθηνή και λιγότερο οργανωμένη εργατική δύναμη (Soja 2000: 76). Σύντομα εξάλλου τα εργοστάσια κατέκλυσαν τις πόλεις ή οδήγησαν στη δημιουργία νέων βιομηχανικών πόλεων και γενικότερα η εκβιομηχάνιση συνοδεύτηκε από την τεράστια επέκταση της αστικοποίησης. Η σχέση αστικοποίησης και βιομηχανικής ανάπτυξης συνεχίζεται μέχρι σήμερα: όπως δείχνει ο Soja, οι μεγάλες πόλεις της Δύσης δεν έχουν πάψει να είναι βιομηχανικά κέντρα, αν και έχει αλλάξει το είδος των βιομηχανιών και η συγκέντρωση μπορεί να παρατηρηθεί σε ένα ανώτερο επίπεδο μεγέθους (Soja 2000: 164-166).

6. Λεοντίδου 1989: 21.

7. Μία από τις καλύτερες περιγραφές της ταξικής γεωγραφίας του Μάντσεστερ παραμένει αυτή του Ένγκελς (1845). Βλ. ακόμα Hall 1996: 13-46.

Κάθε καινούργια φάση στην εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος χαρακτηρίζεται από έναν καινούργιο τύπο αστικού χώρου, που είναι κάθε φορά μεγαλύτερος από τον προηγούμενο⁸. Το Σικάγο, που διαδέχθηκε το Μάντσεστερ, ως η χαρακτηριστική πόλη⁹ της «μονοπωλιακής» περιόδου (1870-1920), χαρακτηρίζεται από μια γιγάντωση του κέντρου και μια παράλληλη επέκταση στην περιφέρεια (με την αποκέντρωση κυρίως της κατοικίας και της βιομηχανίας), που με τη σταδιακή ανάπτυξη των σιδηροδρόμων πήρε μεγάλες διαστάσεις. Νέες γεωγραφικές περιοχές δημιουργήθηκαν (περιαστική περιφέρεια: *rural/urban fringe*) και νέοι όροι εμφανίστηκαν για να περιγράψουν την αστική συγκέντρωση: *μητρόπολη (metropolis)*, *μητροπολιτική περιοχή (metropolitan region)*.

Η τρίτη μορφή καπιταλιστικής πόλης –που αντιστοιχεί στη φορντική/κεϋνσιανή περίοδο (1920-1970) και εικονογραφείται πιο καθαρά από το Λος Άντζελες– είναι μια τεράστια αστική συγκέντρωση, για την περιγραφή της οποίας χρειάστηκαν και πάλι καινούργιοι όροι: *μεγαλόπολης (megalopolis)*, *άτακτη αστική διάχυση (urban sprawl)*. Οι πόλεις που είχαν αρχίσει να κατακτούν την περιφέρεια από την προηγούμενη φάση, πραγματικά ξεερράγησαν. Η αποκέντρωση των λειτουργιών διευρύνθηκε και η επέκταση των πόλεων άρχισε να λαμβάνει χώρα σε όλο και μεγαλύτερη απόσταση από το κέντρο και σε όλο και μικρότερη

8. Τα στάδια της εξέλιξης των καπιταλιστικών πόλεων και τα κυριότερα χαρακτηριστικά κάθε φάσης, όπως παρουσιάζονται εδώ, αποτελούν αντικείμενο ευρύτερης συμφωνίας μεταξύ των γεωγράφων του ρεύματος της πολιτικής οικονομίας. Βλ. Walker 1981, Harvey 1990, Scott και Soja (επιμ.) 1996, Soja 2000.

9. Με τον όρο αυτόν εννοείται η πόλη που συμπυκνώνει πιο καθαρά τα χαρακτηριστικά της υπό εξέταση περιόδου, συνήθως γιατί γνωρίζει το πρώτο κύμα της ανάπτυξής της στη διάρκεια της περιόδου κι έτσι η εκδήλωση των χαρακτηριστικών δεν εμποδίζεται από προηγούμενες μορφές ανάπτυξης.

συνάφεια με αυτό. Η προαστιοποίηση της κατοικίας πήρε τεράστιες διαστάσεις και άρχισε να περιλαμβάνει πλέον όλες τις τάξεις, ενώ, εκτός από τη βιομηχανία, που συνέχισε να αναπτύσσεται όλο και πιο μακριά από το κέντρο, ξεκίνησε μια σημαντική αποκέντρωση και άλλων λειτουργιών (λιανικό εμπόριο, γραφεία). Δημιουργήθηκε έτσι μια πολυκεντρική δομή και μια πιο διάχυτη αστικότητα.

Αν και η εξέλιξη των καπιταλιστικών πόλεων οδηγεί σε μια όλο και πιο σύνθετη κοινωνική γεωγραφία, ο χωρικός διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων, που έχει κατά κανόνα μια πολύ σημαντική εθνοτική και φυλετική διάσταση, αποτελεί κεφαλαιώδες χαρακτηριστικό τους, κι αυτό ισχύει τόσο για το Σικάγο της περιόδου 1870-1920 (την ταξική και εθνοτική διαστρωμάτωση του οποίου μελέτησε η Σχολή του Σικάγου) όσο και για το Λος Άντζελες της επόμενης περιόδου (Soja 2000: 137-140, Fogelson 1967, Warner 1972: 113-153).

Από το 1970 και πέρα, ένας νέος τύπος αστικού χώρου βρίσκεται υπό δημιουργία, που αντιστοιχεί στο μεταφορντικό μοντέλο της παραγωγικής ευελιξίας, στην επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, και στην επιτάχυνση των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης. Οι νέες αστικές συγκεντρώσεις είναι ακόμα μεγαλύτερες και πιο σύνθετες από τις προηγούμενες, και πλήθος νέων όρων έχουν επιστρατευθεί για να τις περιγράψουν (megacity, post-metropolis, outer city, postsuburbia, edge city, urban village, metroplex, technopoles, exopolis). Ο πληθυσμός των μεγάλων πόλεων εξακολουθεί να αυξάνεται φθάνοντας σε τεράστια μεγέθη¹⁰ ενώ η επέκτασή τους ξεπερνά τα μητροπολιτικά

10. Τα στοιχεία της απογραφής του 1980 στις ΗΠΑ, όταν για πρώτη φορά στην αμερικανική ιστορία οι μικρές πόλεις και οι μη μητροπολιτικές κομητείες αυξήθηκαν πιο γρήγορα από τις κεντρικές πόλεις και τις προαστιακές ζώνες,

όρια και παίρνει περιφερειακή διάσταση. Το ευρύτερο Λος Άντζελες, με πληθυσμό που ξεπερνά τα 15 εκ. κατοίκους, έχει πλήρως καλύψει μια ακτίνα 100 χλμ. γύρω από το ιστορικό του κέντρο. Μερικοί γεωγράφοι μιλούν πλέον για την πόλη των 150 μιλίων: 250 χιλιομέτρων. Ο αστικός ιστός γίνεται αυξανόμενα ασυνεχής, αποσπασματικός, «ένα σύνθετο και πολυκεντρικό περιφερειακό μωσαϊκό γεωγραφικά άνισης ανάπτυξης, που επηρεάζει και επηρεάζεται από τοπικές, εθνικές και παγκόσμιες δυνάμεις και επιρροές» (Soja 1996b: 436). Αυτό που φαίνεται να συμβαίνει είναι μια παράλληλη διαδικασία αποβιομηχάνισης (οι φορντικές βιομηχανικές δραστηριότητες και ζώνες της προηγούμενης περιόδου εγκαταλείπονται σε μεγάλο βαθμό δημιουργώντας μεγάλες στρατιές ανέργων και τεράστια προβλήματα στις κεντρικές περιοχές) και νέας εκβιομηχάνισης που πήρε κυρίως τη μορφή της ανάπτυξης τεχνοπόλεων σε περιφερειακές εξοχικές θέσεις. Η διαδικασία της «αστικοποίησης των προαστίων» συνεχίζεται έτσι και εντείνεται με τη δημιουργία «εξωπόλεων» και τη διάχυση των χαρακτηριστικών του κέντρου στην περιφέρεια. Η αναδιάρθρωση του καπιταλιστικού συστήματος στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών έχει οδηγήσει σε μια νέα όξυνση των ταξικών ανισοτήτων. Μια μεγάλη «μόνιμη υποτάξη» έχει δημιουργηθεί στις αποβιομηχανοποιημένες κεντρικές ζώνες, ενώ ένα διευρυνόμενο τμήμα των εύπορων τάξεων αποσύρεται σε ιδιωτικούς προστατευμένους χώρους.

δεν ήταν ένδειξη υποχώρησης του αστικού, όπως υποστήριξαν μερικοί ερευνητές, αλλά ανάπτυξης του σε μια μεγαλύτερη (περιφερειακή) κλίμακα. Η δεύτερη αυτή ερμηνεία φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την απογραφή του 1990, όταν για πρώτη φορά η πλειοψηφία των Αμερικανών κατοικούσε σε μητροπόλεις μεγαλύτερες του 1 εκατομμυρίου (Soja 1996b: 435).

Ένα χωροβόρο και ενεργοβόρο μοντέλο

Η τεράστια επέκταση των πόλεων δεν είναι μια απλή συνέπεια της αύξησης του πληθυσμού, αλλά σχετίζεται με το ιδιαίτερο μοντέλο αστικοποίησης που ακολουθήθηκε, ένα μοντέλο χωροβόρο και ενεργοβόρο. Μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε πως ο πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής του Σικάγου αυξήθηκε κατά 38% το διάστημα 1950-90, ενώ η έκταση του αστικού συγκροτήματος αυξήθηκε κατά 124%, ενώ τα αντίστοιχα στοιχεία για το Κλήβελαντ είναι 21% και 112% (Πλαγιαννάκος 2000: 125).

Η δομή των σύγχρονων μεγαλουπόλεων είναι πάρα πολύ σύνθετη και οι επιμέρους διαφορές πολύ μεγάλες για να μπορέσουμε να την προσεγγίσουμε με συγκεκριμένο και σαφή τρόπο. Θα περιοριστούμε αναγκαστικά σε μερικές γενικές παρατηρήσεις. Μπορούμε πιστεύω να πούμε ότι ο 20ός αιώνας, και ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του, χαρακτηρίζεται από μια μετάλλαξη των πόλεων, που χάνουν το συμπαγή τους χαρακτήρα, απλώνονται σε τεράστιες εκτάσεις, γίνονται σε μεγάλο βαθμό προαστιακές, και αποκτούν πολυκεντρική δομή με την αυξανόμενη αποκέντρωση των αστικών λειτουργιών στην περιφέρεια (Hall 1996, Χαστάογλου 2000: 41-42, Walker 1981: 391, βλ. και την ιστορική πορεία εξέλιξης των καπιταλιστικών πόλεων που εκτέθηκε παραπάνω). Θα μπορούσε βέβαια να υποστηριχτεί ότι το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τις αγγλοσαξωνικές χώρες, στις οποίες συνυπάρχουν αναπτυγμένο καπιταλιστικό ήθος και αντιαστική ιδεολογία. Όμως μια ανάλογη εξέλιξη παρατηρείται και στις άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης. Οι χώρες αυτές προσπάθησαν μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να ελέγξουν την ανάπτυξη των πόλεων εκπονώντας και εφαρμόζοντας μεγαλεπήβολα ρυθμιστικά σχέδια, περιορίζοντας το ιδιωτικό αυτοκίνητο στις πόλεις, και αναπτύσσοντας τα μέσα μαζικής μεταφοράς.

Παρόλα αυτά, και αν και εξακολουθούν να διαφέρουν από τις αμερικανικές πόλεις, η τάση εξέλιξης είναι προς το αμερικάνικο μοντέλο του προαστιακού σπιτιού και της πολυκεντρικότητας (Hall 1996: 304-318, Le Goff 1997: 143). Δεν είναι τυχαίο ότι η ανησυχία για την προαστιοποίηση και την αλλαγή του χαρακτήρα της αστικής ζωής προέρχεται τα τελευταία χρόνια από τη Γαλλία (Augé 1994: 157-175, Le Goff 1997: 141-151).

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτή την προαστιακή μετάλλαξη των πόλεων; Είναι ένα λίγο-πολύ φυσικό γεγονός που οφείλεται στο χαμηλό κόστος της περιφερειακής γης, στην ευκολία των μεταφορών και στη δυνατότητα ανάπτυξης χωρικά εκτεταμένων χρήσεων, όπως θέλουν μερικές γεωγραφικές θεωρίες; Οι νεομαρξιστές γεωγράφοι απορρίπτουν αυτές τις ερμηνείες. Η ιδιαίτερη μορφή που πήραν οι πόλεις μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θεωρείται ως ένα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο με πολλές όψεις και με ισχυρή και αυτόνομη επίδραση στη λειτουργία του συστήματος.

Στο πιο θεμελιακό επίπεδο η αστική διάχυση είναι αποτέλεσμα της χωρικής διαφοροποίησης των λειτουργιών, που αποτελεί καθολικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής αστικοποίησης, αν και ο βαθμός και η μορφή της διαφέρουν από χώρα σε χώρα (Walker 1981: 385). Έτσι, όπου επικρατεί ο καπιταλισμός εμφανίζονται ξεχωριστές ζώνες κατοικίας, εμπορίου, παραγωγής κ.τ.λ. Η χωρική διαφοροποίηση των λειτουργιών είναι αποτέλεσμα της καπιταλιστικής λογικής: παρόμοιες λειτουργίες θα τείνουν να συγκεντρώνονται στο χώρο γιατί έχουν παρόμοιες λειτουργικές απαιτήσεις και γιατί έτσι δημιουργούνται οικονομίες κλίμακας. Πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία. Η τάση για συγκέντρωση δημιουργεί τελικά υπερσυγκέντρωση και αρνητικές οικονομίες κλίμακας και οδηγεί στην αποκέντρωση. Αν μπορούσαμε με λίγα λόγια να συγκεφαλαιώσουμε την πορεία της δομικής αλλαγής των καπιταλιστικών πόλεων που παρακο-

λουθήσαμε, θα λέγαμε ότι χαρακτηρίζεται από μια διαλεκτική συγκέντρωσης και αποκέντρωσης, όπου η αρχική τάση συγκέντρωσης οδηγεί σε αποκέντρωση, που με τη σειρά της προκαλεί νέα συγκέντρωση και νέα αποκέντρωση (Soja 2000: 182-187).

Η διαλεκτική αυτή συνδέεται απευθείας με αυτό που αποκαλέσαμε «αντιφατικό χαρακτήρα των επενδύσεων στο χτισμένο χώρο», με τη διαρκή μεταβολή δηλαδή των ζωνών δραστηριότητας, την ανάγκη διαρκούς αλλαγής του χτισμένου περιβάλλοντος έτσι ώστε να παρακολουθεί τη μεταβαλλόμενη φύση της βιομηχανίας, της κατοικίας, των μεταφορών κ.τ.λ. (Walker 1981: 407). Η αστική διαδικασία έχει έτσι την τάση να δημιουργεί «αστική παλαιότητα» (urban obsolescence): περιοχές που αποτελούσαν κάποτε το επιστέγασμα της ανάπτυξης αδυνατούν να εξυπηρετήσουν τις τρέχουσες χρήσεις και αφήνονται στην υποβάθμιση και το μααρασμό. Κεφάλαιο και εργασία βρίσκουν πιο εύκολο, πιο φθηνό και πιο επικερδές να ξεκινήσουν από την αρχή, σε ελεύθερο έδαφος στην περιφέρεια, παρά να προσπαθήσουν να ξαναφτιάξουν το υλικό και κοινωνικό περιβάλλον της παλιάς πόλης. Η στάση αυτή, που ερμηνεύει ενμέρει τη χωροβόρα ανάπτυξη των πόλεων, έχει παραλληλιστεί από μερικούς γεωγράφους με την τεχνική του «κόβω και καίω» (slash and burn) που χρησιμοποιείται από μετατοπιζόμενους καλλιεργητές σε μερικές «πρωτόγονες» κοινωνίες, μόνο που οι οικολογικές και κοινωνικές συνέπειες των δύο περιπτώσεων είναι φυσικά πολύ διαφορετικές.

Η μεγάλη εκτατική ανάπτυξη των πόλεων σχετίζεται όμως ακόμα με το οικιστικό πρότυπο του προαστίου, ένα χωροβόρο πρότυπο, η ιδιαίτερη μορφή του οποίου δεν μπορεί να ερμηνευθεί σε οικονομικούς όρους, αλλά συνδέεται με συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές περιστάσεις των δυτικών κοινωνιών. Για πολλούς το οικιστικό πρότυπο του προαστίου μοιάζει «φυσικό», ιδανικό, και ακόμα οικολογικό. Στην

πραγματικότητα πρόκειται για μια πολιτισμική κατασκευή που διαμορφώθηκε το 19ο αιώνα σε μια συγκεκριμένη συγκυρία. Η αρχική προαστιοποίηση της κατοικίας στην Αγγλία ή την Αμερική είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα απώθησης και συνδέεται με το συγκεκριμένο πολιτισμικά τρόπο που αντέδρασαν οι ανώτερες και οι μεσαίες τάξεις στη μεταβολή του κέντρου των πόλεων κατά τη βιομηχανική εποχή. Η ιδιαίτερη –και εξαιρετικά χωροβόρα– μορφή που πήραν τα προάστια σχετίζεται με ευρείες διεργασίες στις κοινωνίες αυτές, διαπνέεται από τον Προτεσταντισμό της εποχής, και αποτυπώνει την κυρίαρχη ιδεολογία για τη φύση, τη συγγένεια, το κοινωνικό φύλο και την κοινότητα. Το αρχικό αγγλοσαξωνικό μοντέλο του 19ου αιώνα έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές στο χρόνο, όπως και τα ίδια τα προάστια, που μαζικοποιήθηκαν, έγιναν πιο ετερογενή και ήρθαν πιο κοντά στους τόπους παραγωγής και κατανάλωσης. Στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, η προαστιοποίηση άρχισε να γίνεται αισθητή στις πόλεις της ηπειρωτικής δυτικής Ευρώπης, ενώ ο προαστιακός τρόπος ζωής συνδέθηκε με το διευρυμένο καταναλωτικό πρότυπο, το νέο κονφορμιστικό ατομικισμό, και την εξάπλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας¹¹. Η εικόνα αυτή, που προκύπτει από την κοινωνική μελέτη των προαστίων, συναντά τη συλλογιστική των γεωγράφων. Όπως παρατηρεί ο Harvey, το οικιστικό πρότυπο συνδέεται πάντα με τη δομή της κατανάλωσης, και άρα απαιτείται ένα εκτεταμένο μοντέλο κατοικίας για να στεγάσει το σύγχρονο καταναλωτικό πρότυπο

11. Αυτή ήταν αρχικά η κυρίαρχη προσέγγιση στις κοινωνικές επιστήμες (Mumford 1938, Riesman 1950, Whyte 1956, Jacobs 1961), αν και μεταγενέστερες έρευνες στα προάστια (Berger 1960, Gans 1967) μετέβαλαν κάπως την εικόνα. Για τη μεταπολεμική «συζήτηση των προαστίων» βλ. Hall 1996: 297-304 και Walker 1981: 398-399 και για μια σύγχρονη προσέγγιση του προαστιακού πολιτισμού βλ. Silverstone (επιμ.) 1997.

(1981: 116). Και άλλοι γεωγράφοι υποστήριξαν ότι μια πιο συγκεντρωμένη χωρικά μορφή αστικοποίησης δεν θα μπορούσε να στεγάσει το πλήθος των διαρκών καταναλωτικών αγαθών που είναι απαραίτητα για το σύγχρονο τρόπο ζωής (Walker 1981: 409).

Η προαστιοποίηση εξάλλου δεν είναι μια αυτόματη οικονομική διαδικασία, που ξετυλίγεται από ένα αόρατο χέρι. Όλοι οι παρατηρητές σημειώνουν εμφατικά τον προεξάρχοντα ρόλο που έπαιξαν οι πάσης φύσεως επιχειρηματίες γης και κατασκευών (από τους boosters της μεθορίου ως τους developers των προαστίων και των μεγάλων αυτοκινητοδρόμων), καθώς και το τραπεζικό και πολιτικό σύστημα στην προαστιοποίηση των ΗΠΑ. Προσιτά στεγαστικά δάνεια παρείχαν την οικονομική βάση, ενώ το πολιτικό σύστημα με τη νομοθεσία καθορισμού των χρήσεων γης (zoning), τον κατακερματισμό της τοπικής εξουσίας και τις «ευέλικτες» μορφές τοπικής διακυβέρνησης (city manager form of government) έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην όλη διαδικασία (Boorstin 1973: 261-291, Walker 1981: 397, 389, Hall 1996: 290-294). Οι νεομαρξιστές γεωγράφοι επισημαίνουν ακόμα τον ιδεολογικό ρόλο της προαστιοποίησης στην άμβλυνση της ταξικής πάλης και στη διάδοση μικροαστικών καταναλωτικών προτύπων και τρόπων ζωής (Harvey 1981: 117, Walker 1981: 398-399).

Η αστική διάχυση συνδέεται τέλος με τη διαρκή μείωση των περιορισμών κάθε είδους στη χωροθέτηση, τη διαρκή τάση του συστήματος να υπερπηδά τα χωρικά εμπόδια. Ο οικιστικός τύπος του προαστίου έχει διαμορφωθεί με βάση το ιδιωτικό αυτοκίνητο και δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς αυτό. Ο αυστηρός διαχωρισμός των λειτουργιών απαιτεί τη χρήση αυτοκινήτου για οποιαδήποτε δραστηριότητα, ενώ οι χαμηλές πυκνότητες (και άλλοι παράγοντες) καθιστούν ανέφικτη την ανάπτυξη μαζικών συγκοινωνιών. Οι μεταφορές γενικότερα είναι η άλλη

όψη του χωρικού διαχωρισμού των χρήσεων, και θα τείνουν να αυξάνονται με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας (Ledrut 1979: 158-159). Η ενεργοβόρα ανάπτυξη είναι λοιπόν η άλλη όψη της εκτατικής¹². Το φαινόμενο παίρνει μια ακραία μορφή στις σημερινές μετα-μητροπόλεις όπου δημιουργούνται τεράστιες αναντιστοιχίες ανάμεσα στον τόπο κατοικίας και τον τόπο εργασίας (Davis 1996: 169).

Το περιβάλλον των μεγάλων πόλεων

Η εκτατική/ενεργοβόρα ανάπτυξη είναι περιβαλλοντοκτόνα· δεν είναι τυχαίο ότι, όπως δείχνουν πολλές μελέτες, οι πόλεις έχουν τεράστια συμμετοχή στην περιβαλλοντική καταστροφή (Πλαγιαννάκος 2000). Μελετητές από διαφορετικές σκοπιές καταλήγουν ότι η γιγάντωση των πόλεων οδηγεί στη διατάραξη της ικανότητας στήριξής τους από τα κοινωνικά και φυσικά συστήματα και στην αυτοαναίρεση των οικονομικών και πολιτισμικών τους πλεονεκτημάτων.

Η καταστροφική επίδραση της καπιταλιστικής αστικοποίησης στο φυσικό περιβάλλον αποτελεί, σύμφωνα με πολλούς από τους συγγραφείς που εξετάσαμε, ενδογενές χαρακτηριστικό του συστήματος και συνδέεται με τη φύση της τεχνολογίας που παράγει τον αστικό χώρο. Ο Harvey επισημαίνει μια δομική αντίφαση ανάμεσα στην καπιταλιστική αστικοποίηση και το φυσικό περιβάλλον (1981: 93), ενώ ο Lefebvre διακρίνει μεταξύ οικειο-

12. Ο τύπος και η μορφή των πόλεων καθορίζουν ουσιαστικά τα επίπεδα-ενεργειακής κατανάλωσης των κατοίκων. Σύμφωνα με μελέτη σε 30 πόλεις που αναφέρει ο Πλαγιαννάκος (2000: 134), διαπιστώθηκε ότι η κατανάλωση βενζίνης ανά κάτοικο στις πόλεις των ΗΠΑ ήταν τετραπλάσια αυτής στην Ευρώπη και υπερδεκαπλάσια εκείνης των ασιατικών πόλεων.

ποίησης (appropriation) της φύσης, που χαρακτηρίζει τους προ-καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, και κυριαρχίας (domination) της φύσης, που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό και έχει τη τάση να οδηγεί στη μη οικειοποίηση και καταστροφή της (Lefebvre 1974: 343). Ο καταστροφικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής αστικοποίησης αποδίδεται από τον Lefebvre στην εκκοσμίκευση και ομογενοποίηση του χώρου, στη μετατροπή του σε «πόρο» για τη δημιουργία υπεραξίας και στο μετασχηματισμό του από μια κτηνώδη τεχνολογία (Lefebvre 1974: 228-350)¹³. Ο ίδιος συγγραφέας παρατηρεί ότι η καπιταλιστική αστικοποίηση δημιουργεί «νέες σπανιότητες». Στοιχεία τα οποία στην αρχική ανάπτυξη της οικονομικής επιστήμης θεωρούνταν «ελεύθερα» και «μη οικονομικά», όπως ο αέρας, το νερό, το φως και η ίδια η γη, γίνονται στις καπιταλιστικές πόλεις σπάνια, καθώς στις πόλεις αυτές «η φύση έχει εξαφανιστεί εντελώς» και πρέπει να παραχθεί (Lefebvre 1974: 329-333).

Μια άλλη πιο συγκεκριμένη εικόνα των περιβαλλοντικών συνεπειών της ασυγκράτητης γιγάντωσης του αστικού χώρου μάς δίνει ο M. Davis (1996, 1998), που αναλύει το παράδειγμα του Λος Άντζελες, το πρότυπο ανάπτυξης του οποίου έχει εντυπωσιακές ομοιότητες με την Αθηναϊκή περίπτωση. Ο Davis ζωγραφίζει μια σχεδόν αποκαλυπτική εικόνα περιβαλλοντικής καταστροφής για το Λος Άντζελες και υπογραμμίζει την κυριαρχία του αυτοκινήτου και του προαστιακού προτύπου, τον άναρχο και εντελώς υποταγμένο στους νόμους της ελεύθερης αγοράς τρόπο επέκτασης της πόλης, και το ιδιαίτερο πολιτικό κλίμα που τον ευνόησε. Έτσι δημιουργήθηκε ένα αχανές αστικό συγκρότημα που ανέβηκε στα βουνά, κατέλαβε τις παραλίες, δημιούργησε το πρώτο φωτοχημικό νέφος, μόλυνε τις θάλασσες και τα ποτά-

13. Για μια παρόμοια προσέγγιση βλ. Illich 1973, ιδιαίτερα σ. 28.

μια, καταβρόχθισε τα δάση και την αγροτική γη, άφησε ελάχιστους κοινόχρηστους χώρους και εξαφάνισε στο διάβα του διαφορετικά φυσικά και ανθρωπογενή τοπία. Η ανάπτυξη αυτού του τύπου οδήγησε σε μεγάλη σπατάλη γης, τεράστια προβλήματα υποδομής (τα οποία καλούνται να πληρώσουν οι φορολογούμενοι) και κατέστησε την όλη περιοχή ευεπίφορη σε «φυσικές» καταστροφές (πλημμύρες, φωτιές, σεισμούς).

Βιβλιογραφία

- AGLIETTA, M. (1979), *A Theory of Capitalist Regulation: The USA Experience*, London: Verso.
- AUGÉ M. [1994 (1999)], *Για μια Ανθρωπολογία των Σύγχρονων Κόσμων*, Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια.
- BERGER, B.M. (1960), *Working Class Suburb*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press.
- BOORSTIN, D. (1973), *The Americans. The Democratic Experience*, New York: Random House, Inc.
- BOYTE, H. (1980), *The Backyard Revolution: Understanding the New Citizen Movement*, Philadelphia: Temple University Press.
- CASTELLS, M. (1977), *The Urban Question*, London: Edward Arnold.
- DAVIS, M. (1996), «How Eden Lost its Garden. A Political History of the Los Angeles Landscape», στο A. SCOTT και E. SOJA (επιμ.), *The City: Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press, σσ. 160-185.
- DAVIS, M. (1998), *Ecology of Fear. Los Angeles and the Imagination of Disaster*, New York: Metropolitan Books.
- DEAR, Michael και SCOTT J. Allen (επιμ.) (1981), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London: Methuen.
- ΕΝΓΚΕΛΣ, Φ. [1845 (1975)], *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, Αθήνα: Εκδ. Δημιουργία.
- ECONOMOU, L. (1994), *Kinship and Politics in a Midwestern University*

- City*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του London School of Economics and Political Science, University of London.
- FOGELSON, R.M. (1967), *The Fragmented Metropolis*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- GANS, H.J. (1967), *The Levittowners. Ways of Life and Politics in a New Suburban Community*, New York: Vintage Books.
- HALL, P. (1975), *Urban and Regional Planning*, London: George Allen and Unwin.
- HALL, P. (1996), *Cities of Tomorrow. An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.
- HARVEY, D. (1973), *Social Justice and the City*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- HARVEY, D. (1981), «The Urban Process Under Capitalism: a Framework for Analysis», σε Michael DEAR και Allen J. SCOTT (επιμ.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London: Methuen, σσ. 91-121.
- HARVEY, D. (1990), *The Condition of Postmodernity*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.
- HARVEY, D. (1991), «Afterword», στο H. LEFEBVRE [1974 (1991)], *The Production of Space*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers, σσ. 425-432.
- ILLICH, I. (1973), *Tools for Conviviality*, London: Fontana.
- JACOBS, J. (1961), *The Death and Life of Great American Cities*, New York: Vintage Books.
- LE GOFF, J. (1997), *Pour l' Amour des Villes*, Paris: Textuel.
- LEDROUT, R. (1979), *Sociologie Urbaine*, Paris: PUF.
- LEFEBVRE, H. [1974 (1991)], *The Production of Space*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.
- LIPIETZ, A. (1986), «New Tendencies in the International Division of Labour: regimes of accumulation and modes of Regulation», στο A. SCOTT και M. STORPER (επιμ.), *Production, Work, Territory; The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism*, Boston: Allen and Unwin.

- MUMFORD, L. (1938), *The Culture of Cities*, London: Secker and Warburg.
- ΠΛΑΓΙΑΝΝΑΚΟΣ, Π. (2000), «Η Εξέλιξη της Ατμοσφαιρικής Ρύπανσης στον Αστικό Χώρο», στο Μ. ΜΟΔΙΝΟΣ και Η. ΕΥΘΥΜΙΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Η Βιώσιμη Πόλη*, Αθήνα: Εκδ. Στοχαστής, σσ. 122-143.
- RIESMAN, D. et al. (1950), *The Lonely Crowd*, New Haven and London: Yale University Press.
- SAUNDERS, P. (1981), *Social Theory and the Urban Question*, London: Hutchinson.
- SAVITCH, H.V. και THOMAS J.C. (επιμ.) (1991), *Big City Politics in Transition*, Vol. 38, Urban Affairs Annual Reviews, Newbury Park Ca.: Sage Publications.
- SCOTT, A. και SOJA E. (επιμ.) (1996), *The City: Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press.
- SILVERSTONE, R. (επιμ.) (1997), *Visions of Suburbia*, London και New York: Routledge.
- SOJA, E.W. (1989), *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso.
- SOJA, E.W. (1996a), *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.
- SOJA, E.W. (1996b), «Los Angeles 1965-1992: From Crisis-Generated Restructuring to Restructuring-Generated Crisis», σε SCOTT A. και E. SOJA (επιμ.) (1996), *The City: Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press, σσ. 426-462.
- SOJA, E.W. (2000), *Postmetropolis. Critical Studies of Cities and Regions*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.
- WALKER, R.A. (1981), «A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Construction of Urban Space in the United States», σε M. DEAR και A.J. SCOTT (επιμ.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London: Methuen, σσ. 383-429.
- WARNER, JR, S.B. (1972), *The Urban Wilderness. A History of the*

- American City*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press.
- WELLS, H.G. (1902), *Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress upon Human Life and Thought*, London: Chapman and Hall.
- WHYTE, Jr, W.H. (1956), *The Organization Man*, New York: Simon & Schuster.
- WHYTE, Jr, W.H. (1957), «Urban Sprawl», στο W.H. Jr WHYTE, (επιμ.) (1993), *The Exploding Metropolis*, Berkeley: University of California Press, σσ. 133-156.